

Ю. В. Болтрик

ПРОФЕСОР ВІТАЛІЙ ОТРОЩЕНКО — ВИЗНАЧНИЙ ДОСЛІДНИК СХІДНОГО КРИЛА «ЗОЛОТОГО ПОЯСУ СКІФІЙ»

«Золотий пояс Скіфії» — це поширена ще сорок років тому метафорична назва частини Нижньодніпровського степу, по обидві сторони стародавньої Микитської переправи, там були зосереджені кургани скіфської верхівки. Зараз ця назва дещо призабута, бо більшість елітних курганів в цій смузі вже розкопана, та й інтенсивність археологічних досліджень значно впала. З цією місцевістю багатою як на комплекси від доби енеоліту до середньовіччя, так і на скіфські старожитності, пов'язана плідна діяльність визначного археолога Віталія Васильовича Отрощенко. Після служби в армії, з набутим в Керченській та Каховській експедиціях досвідом, у 1972 р. Віталій Отрощенко повергається в археологію та обирає Запорізьку експедицію Інституту археології АН УРСР, керовану В. І. Бідзілею.

Ця експедиція з 1968 р. досліджувала поховальні пам'ятки в зоні меліоративного будівництва в Запорізькій області, в її роботі в різний час брали участь Б. М. Мозолевський, О. І. Тереножкін, В. А. Іллінська, Е. В. Яковенко, М. М. Чередніченко, О. В. Сухобоков, В. Ю. Мурзін та автор цих рядків. В степу на південь від Великого Лугу вже були відкриті унікальний комплекс Гайманової Могили, катакомбне рало та кіммерійські поховання з Високої Могили, комплекси золотих прикрас з Носаківських могил. Здавалося, відкриття вже мають скінчитися. Але перший же сезон роботи В. Отрощенко в цій експедиції приніс нову приємну несподіванку: він досліджує на краю плато понад заплавою Дніпра та Конки курганний могильник білозерської культури на землях радгоспу «Степовий» поблизу с. За-

повітне (Отрощенко 1975). Тоді ж, на лівобережному плато над с. Дніпровка, наш ювіляр розкопав і залишки Кам'яної Могили (Заповітне к. 18), яку, судячи з наскрізної меридіональної траншеї, в 1909 р. копав М. І. Веселовський. Хоч цей курган було розкопано та пограбовано, але до його поховальної споруди вдалося додати визначальну деталь — похилий дромос (9 м завдовжки), що вів з північного заходу до центральної могили на глибину 5,5 м. Цей дромос долучає Кам'яну Могилу до схеми Чортомлика, Плоскої та Сахнових Могили.

Того ж року чудову компенсацію дав інший, теж частково пограбований невеликий скіфський курган 2 (висота 1,7 м). Його розкопали за 4 км на південь від Кам'яної Могили, на землях колишнього радгоспу ім. Суворова (с. Велика Білозерка). Вибираючи вхідну яму основної могили, а після давнього пограбування її заповнював надзвичайно твердий ґрунт, хлопці почали скиглити. Від кайла їх долоні були збиті, тому незначну частину заповнення в східному кутку можна й залишити, мовляв могила грабована, очікувати немає чого. Проте Віталій, як старший на кургані, наполіг, аби і той останній шматок добрали. І як виявилось — не даремно. Саме там знайшли прекрасну золоту підвіску з об'ємним зображенням богині Гери у високому головному уборі (стефані). Це був центральний елемент складної шийної прикраси, яку грабіжники згубили в своєму лазі, що спіраллю йшов понад стінками ями. Зараз ця підвіска широківідома, а М. В. Русяєва, яка дала їй переконливе трактування, наводить ще три подібні прикраси: з некрополю Ольвії, з Пантікапея та з Британського музею (Русяєва 1994, с. 107—108).

Після трьох польових сезонів, проведених в складі в Запорізькій експедиції, В. В. Отро-

Підвіска у вигляді голови Гери з кургану 2/1972, с. Велика Білозерка (фото Д. Клочка)

щенко несподівано очолив її. Стомлений попереднім сезоном тривалих та виснажливих розкопок надглибокої Казенної Могили, яку ще й заливали ґрунтові води, В. І. Бідзіля, на початку 1975 р. передає керівництво молодшому колезі. Так тридцятирічний вже досвідчений новобудовник курганщик опиняється у керма експедиції, яку очолював протягом 12 років. Внесок Запорізької експедиції в джерельну базу археології України надзвичайно великий. Тут і серія катакомбних поховань з модельованими черепами з берегів Молочної, комплекси скіфських могил з дивними нороподібними ходами з району Тимашівського поду і пишна, наповнена промовистими артефактами, могила кипчацького хана з Чингульського кургану. Останнє відкриття змусило В. В. Отроценка зануритись в проблеми середньовічної археології та історії і на високому фаховому рівні визначити дату та особу похованого. За слушною версією нашого ювіляра ним був відомий за літописами хан Тігак (Отроченко 2018, с. 128).

Успіхи експедиції, польовий сезон якої тривав до півроку, в значній мірі залежали від позитивного психологічного клімату, який підтримував її начальник. «Любити всіх членів експедиції, рівно ставитись до всіх» — ось одна з головних настанов Віталія Васильовича, коли він на рік, в 1977 р., передавав керівництво експедиції автору цієї статті. Але головною запорукою успіху була налаштованість керівника експедиції на сам процес пізнання, пошук та одержання інформації. Він одним з перших запровадив розкопки насипів курганів методом паралельних бровок, приділяючи особливу увагу устрою довгих могил. За рівнем якості до-

сліджень Запорізька експедиція була лідером серед колективів інших колег-новобудовників.

Через маніакальну секретність і тому абсолютну відсутність в розпорядженні археологів докладних топографічних карт в радянські часи, керівництво експедиції не мало повної картини як фронту робіт, так і можливості вибору пріоритетних об'єктів. Можна сказати, що на 1975 р. в Дніпро-Молочанському степу ми оперували лише матеріалами розвідок О. І. Тереножкіна, проведених 1967 р., що охоплювали округа м. Дніпрорудний та с. Балки. Власне цю зону і досліджувала експедиція В. І. Бідзілі. Перспективне будівництво другої та третьої черг Північно-Рогачицької зрошувальної системи вимагало обстеження широких ділянок степу. Назріла необхідність великої розвідки, комфортні умови для проведення якої надав випадок.

Наприкінці вересня 1975 р. В. В. Отроченко, після здачі фінансового звіту в інституті, засмучений повернувся на базу експедиції в селищі Михайлівка. Стомлені довгим сезоном ми всі чекали на повернення додому. Проте тодішній директор Інституту археології І. І. Артеменко заборонив згортати експедицію. Причина, як не дивно це звучить сьогодні, — багато грошей з її кошторису не були витрачені. Вихід знайшли в оренді недешевого двозмінного автобуса. Це було значно зручніше, ніж трястися у холодному кузові експедиційної вантажівки. Користуючись тим автобусом, вдалося обстежити простір від Верхнього Рогачика до Токмака. Розкладені всередині ПАЗіка на капоті вихлопні схеми ланів, що планували зрошувати, наповнювалися відмітками курганів та курганних груп, про які тоді ми не знали. Першим розшукали насип Великої Цимбалки, який перетнула траншея І. Є. Забеліна, прикрість була в тому, що навколо вже збудували систему зрошення, а можливість докопати його в перспективі була втрачена, оскільки залишки кургану заблокували провислі над ним дроти ЛЕП 5000. Наступним був курган Верхній Рогачик, з глухою траншеєю М. І. Веселовського, від якого в напрямку земель с. Гюнівка простягнувся ланцюг великих насипів. Коли досягли долини Молочної, подих перехопило від побаченого. Край правобережного плато був всіяний великими насипами. Тоді здавалося, що ми знайшли омріяний Геррос. Проте курганів скіфів тут не було. А високий берег з гарним краєвидом тут ще за доби бронзи забудували насипами. Одним з таких великих бронзовиків виявився і Чингульський курган, добудований в середньовіччя, і найбільший курган округи Куляб-Могила. Його стрімкий одинадцятиметровий насип не давав спокою Борису Мозолевському, що вважав курган скіфським, мріяння скіфолога-романтика вгамував Віталій Отроченко, який за західною полою Куляб-Могили побачив довгий хвіст-добудову, притаманний лише курганам доби бронзи.

День народження ювіляра біля Чингульської Могили, Запорізька експедиція. В. Отрощенко, Ю. Болтрик, В. Левченко, М. Ковальов, С. Купрій, 1981 р.

Роботи 1976—1977 рр. Запорізька експедиція зосередила на дослідженні відкритого напередодні Рогачицького курганного поля біля с. Гюнівка. В його частині, що потрапляла в межі Запорізької області розкопали 21 курган, чотири з них звели за доби бронзи, а інші залишили в IV ст. до н. е. скіфи. Два найбільші насипи заввишки 5 м — Вишнева Могила та курган 14, дали великі набори золотих аплікативних оздоб одягу. А бокове поховання дівчинки, що супроводжувала головного небіжчика Вишневої Могили, зберегло рештки одягу та плетеної домовини. Сенсаційні знахідки дав курган 11. В широкому дромосі другої вхідної ями до основної могили тонкий шар глини впаилого склепіння зберіг від нищівного пограбування поховання конюшого. Цю людину, надзвичайної сили (на це вказували деформовані м'язами кістки рук), забили ударом клевця в потилицю та поклали поруч з двома загнуданими кінями. Вузечку одного коней прикрашали бляхи зі сценами шматування оленя грифоном та левом. Бляхи вилили з срібла у фракійському стилі, з подальшим плакуванням тонким золотим листом та доробкою окремих елементів чеканом. Голову цього коня увінчувала велика сегментоподібна ажурна золота пластина зі сценою полювання вершника (за версією ювіляра вершниця) на оленя на тлі фантастичного дерева.

Відкриття цієї пластини викликало широкий суспільний резонанс. З одного боку — це вилілося у виставку здобутків експедиції в Художньому музеї Запоріжжя взимку 1976—1977 рр. Тоді бажаючих подивитись експозицію було так багато, що в перші дні стримувати натовп охочих мільйонерам змушені були допомагати і музейники, і співробітники експедиції. А з іншого боку, знахідка спонукала редакцію журналу Кур'єр ЮНЕСКО присвятити весь

Золота пластина з сценою полювання з кургану 11, с. Гюнівка, Рогачицьке курганне поле (фото Д. Клочка)

Запорізька експедиція, с. Гюнівка. Знизу вгору: З. Попандопуло, С. Ляшко, А. Плешивенко, В. Отрощенко, 1976 р.

Начальник експедиції В. Отрощенко у Великій Білозерці із учасниками експедиції після знахідки меча в золотих піхвах, 1979 р.

січневий номер часопису за 1977 р. скіфам та їхнім артефактам. Кольорове фото пластини з гюнівського кургану 11 прикрасило центральний розворот журналу. А доповненням до неї була невеличка стаття В. В. Отрощенко (Отрощенко 1977, с. 21—22).

Тут слід зауважити, що проблема трактування сцени полювання на оленя на тлі світового дерева Віталія Васильовича не полишає в спокої. Вже декілька років, після огляду рельєфу у с. Буша Ямпільського р-ну на Вінниччині, ювіляр в наших бесідах переконає мене, що є багато збігів між змістами гюнівської золотої пластини та оленя біля дерева з півнем на вапняковому рельєфі з Буші. В цій версії його не зупиняють і начебто пізніші традиційні дати цього рельєфу. Ймовірно, є сенс повірити пильному оку професора й пошукати проміжні аналогії сюжетам гюнівської пластини і «подільської святині» та привернути увагу нової генерації дослідників.

Перенесення робіт експедиції в 1979 р. вглиб степу на південь від с. Велика Білозерка подарувало нові приємні несподіванки та незвичні споруди. Серед восьми курганів, досліджених експедицією біля верхів'їв Магериної балки, п'ять збудували скіфи. Найцікавішою виявилась п'ятиметрова Сахнова Могила, роботами тут керував заступник начальника експедиції Іван Петрович Савовський (1923—1999). Тут вперше зіткнулися з неочікуваною добудовою до кільцевого ровика, що оточував курган. Від східного проходу-перемички кільцевого рову в степ на 60 м відгалужувався рів меншої глибини, що утворював прямокутник шириною 11—12 м. (Отрощенко 1980, с. 318). Не виключено, що це були залишки великого імпровізованого стола для тризни. Зауважимо, що за рік, на 22 км південніше, експедиція Віталія

Васильовича відкрила подібний, але вдвічі довший рів, що відходив на захід від кургану 1 поблизу с. Чкалове. Насип же Сахнової Могили, складений з блоків дерену, увінчувала антропоморфна статуя з вапняку та плита-постамент під нею. Розграбовану центральну могилу супроводжувало поховання коня в спеціальній ямі-футлярі, що надавала тілу тварини вертикального положення. Центральна могила глибиною 5,5 м мала два входи, від бокового північно-східного до її камери вів похилий дромос довжиною 12 м та шириною 1,7 м. Попри руйнування, в могилі вціліли такі речі: бронзовий лутерій з фігурними ручками, срібний кубок, вкритий рослинним орнаментом, частина бронзових кнемід та амфора, виготовлена в міста Менда, що на півострові Кассандра (Халкідіка). Власне ця амфора та уламки амфор з тризни датують курган серединою IV ст. до н. е. А супроводжуваче жіноче поховання в південній частині кургану, грабіжники проминули. Там був головний убір, декорований трьома довгими золотими пластинами, до яких кріпилися 35 амфороподібних золотих підвісок. Одяг небіжчиці прикрашали 150 золотих оздоб у вигляді трикутних платівок, гудзиків та рурочок. При ній також була електрова каблучка та бронзове дзеркало з дерев'яною ручкою. З заходу та сходу вхід до кургану закривали могилки підлітків-охоронців, ледь заглиблені з рівня давнього горизонту.

Той же сезон несподівано подарував сенсаційну знахідку. Неподалік від Сахнової Могили дослідили однометровий курган (№ 30) з однією могилою. Таких курганів розкопали вже більше сотні, де дослідникам залишалося задовольнятися лише інформацією про конструкцію могил. І цю могилу не врятувала від розграбування її глибина — 4,7 м. Проте в пів-

нічно-західному кутку споду поховальної камери, в заглибленні виявили у вертикальному положенні парадний залізний меч з руків'ям, плакованим золотим листом. Антеноподібне руків'я прикрашено зображеннями оленів та стилізованими голівками грифонів. Меч знаходився в дерев'яних піхвах, прикрашених з однієї сторони золотою накладкою довжиною 54 та максимальною шириною 8,5 см. Піхви вкриває рельєфна сцена шматування оленя грифоном та левом, а дві пантери завершують композицію в нижній частині пластини. Лопать піхов прикрашає стилізоване зображення голови ведра, на лобі прокреслено напис «ПОР» (Отрощенко 1984, с. 121—126). Слід зазначити, що в статті, присвяченій мечу з Великої Білозерки, Віталій Васильович показав себе майстром опису складного мистецького твору, який звертає увагу на дрібні деталі і дає максимально розгорнуту інформацію, яку випромінює артефакт. Далася взнаки тривала практика дослідника з вивчення образотворчої традиції більш раннього часу, де артефакти досить лаконічні і менш промовисті. Наші плідні розмови з автором знахідки з приводу цього напису та наведеної ним в якості аналогії накладки на піхви з Куль-Оби, на яку сам майстер наніс грецький напис «ΠΟΡΝΑΧΟ» (Отрощенко 1984, с. 126) спонукало мене висловити припущення, що одним з втілень скіфського Ареса виступав саме ведр (Болтрик 1998, с. 80—82).

Але сюрпризи 1979 — року десятиріччя відкриття скарбів Гайманової Могили, для співробітників Запорізької експедиції та їхнього керівника не скінчилися. Загін Ярослава Болдіна на краю плато над Білозерським лиманом, на південній околиці Великої Знам'янки розкопав три скіфські насипи. Серед них заступовують на увагу три коні, що супроводжували могилу в кургані 2. Могила їхнього господаря було розграбовано, але коні у вхідній ямі вціліли. Два коні були в простій вузді з залізними псаліями та уділами. А от вуздечка третього коня мала срібні прикраси. Серед них була пара нащічників з багатофігурними сценами шматування, на одному — лося, а на іншому — оленя, чотири квадратні бляхи з головами грифонів, два фалари та налобник з литою об'ємною голівкою коня. Цей комплекс кінських прикрас своїми фракійськими рисами подібний до уборів трьох коней з вхідної ями Північної могили Огузу та Хоминої Могили (Фиалко 1995, с. 135, рис. 2; 140, рис. 7).

У 1981 р. біля верхів'їв Сірогозької балки неподалік с. Корніївка Веселівського району Запорізької області експедиція В. В. Отроценка розкопала два кургани кінця V ст. до н. е. Показним виявився курган 2 висотою 1,7 м, оточений ровом діаметром 38,5 м, шириною 2 м та глибиною 1,5 м. Рів мав два проходу-перемички, розташовані широтно. Біля західної перемички по обидві сторони в рові були скупчення

Меч з золотими піхвами з кургану 30, с. Велика Білозерка (фото Д. Клочка)

стінок битих амфор, а на південь від неї ще й п'ять черепів коней. За західною перемичкою на підкурганній поверхні була влаштована площадка (7,5 × 1,5 м) вкрита приблизно 15 битими гераклейськими амфорами та кістками тварин. Центральна могила, з камерою паралельній входу, пограбували вцент. Проте залишки кісток вівці, пофарбовані окислом бронзи, свідчать що її господар був утримувачем казана, тобто поважною в соціальному плані особою. Бокові могили вціліли від пограбування. В одній могилі (№ 2) лежав на розстеленому захисному обладунку (сорочка та штани) воїн з повним набором озброєння. Його голову захищав напівсферичний залізний наборний шолом, а на грудях була золота плетена гривня з головами левів на кінцях. Крім того, статус небіжчика підкреслювала дерев'яна чаша з золотими платівками. Чотири гераклейські амфори (загальним обсягом більше 40 літрів) мали такі самі клейма, як і амфори з площадки в західному секторі. В одній з амфор був залишений бронзовий черпак з лебединою голівкою на кінці руків'я. Поміж амфор знайдено комплект бронзових елементів вузди з S-подібними псаліями та нащічниками типу ведмежа лапа. Жіночу могилу супроводжував чорнолаковий розписний скіфос групи St.-Valentin, бронзові лутерій та дзеркало, а золотими платівками був прикрашений головний убір та накидка (Ковалев, Полин 1991, с. 39—49).

Наступні повернення до Великознам'янських курганів експедиція В. В. Отроценка здій-

В. Отрощенко та Р. Ролле приміряють золоту скіфську плетену гривну з Корніївки (курган 2, могила 2). Табір експедиції Б. М. Мозолецького біля могили Чортомлик, 1981 р.

снила у 1982 і 1984 рр. Без цих тринадцяти курганів вже неможливо уявити собі джерельну базу скіфської археології та архаїчне ядро лівобережного крила скупчення елітних курганів на південь і схід від Каменського городища. У 1991 р. експедиція Запорізького університету докопує ще два кургани (№ 14 і 15) за 3 км на південний схід від західної околиці с. Велика Знам'янка. Під цими дещо витягнутими насипами доби бронзи було відкрито 150 поховань, з них 50 скіфських інші залишили носії культур доби бронзи та населення золотоординського часу (Андрух и др., 1995). Дивувала така кількість могил простого (бідного) населення скіфського часу, ще й так далеко (13 км) від Каменського городища. До того ж, між ними та городищем знаходилися елітні кургани різних рівнів, як раз ті, що дослідила експедиція Віталія Васильовича. Виявилось, що ці незаможні поховання, формально перебувають в курганах, а фактично є залишками ґрунтового могильника, який накрив два сусідні кургани. І поховані в цьому могильнику, вочевидь, були мешканцями нещодавно відкритого селища Сорокіна Балка (Болтрик та ін. 2018, с. 156—159), яке від могильника знаходиться за пів кілометра.

У близькому сусідстві до елітних курганів Великої Знам'янки, за 8,5 км на схід, у 1987 р. експедиція Запорізького краєзнавчого музею, керована А. Г. Плешивенко, розкопує 10 курганів, з яких сім — це скіфські воїнські (Плешивенко 1991, с. 53). Тобто експедиція В. В. Отрощенко розкопала хоч значно меншу частину курганного масиву, але дуже важливу, з точки зору скіфології. Практично тут сконцентровані найбільш ранні кургани скіфів в степу. Вони займали домінуюче положення на краю плато

над спільною заплавою Дніпра та Конки, над теренами Каменського городища. Цей регіон вирізнявся ще й тим, що тут було з пів десятка довгих курганів доби бронзи, простір навколо яких забудовували численними могильними насипами в скіфський час, що додавало цій місцевості додаткового сакрального навантаження. Десь неподалік від курганів, досліджених В. В. Отрощенко, за 2 км на південь від Великої Знам'янки, був семиметровий курган, розкопаний селянами і докопаний у 1884 р. Д. Я. Самоквасовим. Тому розкопані ювіляром під Великою Знам'янкою на захід Сорокіної балки (на старих картах вони позначені як балка Масурка або Мамайська) чотири насипи V ст. до н. е. (№ 4, 6, 8 і 13) є такими важливими. Їхню конструкцію вирізняє наявність однієї великої могильної ями квадратної форми, з невеликими нішами — підбоями. Це пов'язує групу з I Завадською Могилою над Базавлуком, яка знаходилась за день шляху на протилежному березі Дніпра та сусідній курган 1884 р. (Д. Самоквасова). Слід зазначити, що за часом та розміром споруди (могильна яма 7 × 7 м) курган 1884 р. може претендувати на рівень усипальні царя. Адже це найбільший насип свого часу та й стоїть в створі ланцюга могил царів (від Чортомлика до Огузу), ще й найближчий до Каменського городища, оскільки є найранішим. За розмірами та складом начиння курган 13 Великої Знам'янки цілком може бути другим (нарівні з I Завадською Могилою) в ієрархічному ряду поховальних споруд, збудованих в період правління Аріапейта або когось з його синів (Herod. IV, 78). А оскільки цей комплекс ще й менше за інші могили з великими квадратними ямами постраждав від пограбування, то є сенс нагадати поховаль-

Запорізька експедиція, с. Велика Знам'янка, курган 13: вгорі — центральна могила, ніша з 14 опуклогорлими хіоськими амфорами; внизу — В. Отрощенко та О. Нор за розчисткою срібного ритону та дерев'яних посудин з золотим окуттям, 1984 р.

ний інвентар, що його супроводжував. Перш за все, це могила коня на поховальній доріжці на південний захід головної споруди. Коня розмістили в вузькій ямі, насадженим на дерев'яну палю. Вузечку коня вирізняли бронзові Г-подібні псалії. Могильна яма майже квадратної форми з сторонами в 5 м, глибиною 4,35 м була орієнтована кутами за напрямками світу. Яма була перекрита обпаленими колодами, щілини між якими були промазані болотом. В південній частині могили були влаштовані три ніші господарчого призначення. В одній з них були три дерев'яні чаші, оздоблені золотими платівками з зображенням оленя та стилізованої голови хижого птаха. В іншій були два бронзові казани та залишки кісток коня — напутньої

їжі перед ними. В третій ніші було вкопано 14 опуклогорлих хіоських амфор, з бронзовими черпаком та ситечком, а перед амфорами лежали дерев'яні чаша та кубок, декоровані золотими пластинками та ритон. Ритон мав дерев'яну основу, плаковану сріблом, що не збереглися, проте залишилися золоті платівки розтрубу з зображенням зведеного оленя, великі платівки з зображенням вепра, що йде та голови оленя. Золоте окуття ритону в нижній частині завершувалося голівкою лева.

Грабіжники зруйнували західний кут могили, пошкодивши рештки чоловіка та жінки. Поруч з скелетом чоловіка були залишки залізного наборного панцира, п'ять втоків від списів, кістки двох коней та дві пухлогорлі ам-

Дерев'яна чаша з золотим окуттям з кургану 13, с. Велика Знам'янка (фото Д. Клочка)

Срібний ритон з золотими елементами з кургану 13 с. Велика Знам'янка (фото Д. Клочка)

фори. Місце жіночого поховання маркували розсипи більше 9 тисяч дрібних золотих прикрас. А ще серія платівок більшого розміру з зображенням грифонів, голів хижого птаха, лева, зайця, антилопи. Серію прикрас доповнювали сердолікові та скляні намистини в золотому окутті, підвіски, прикрашені зерню, два скляні літики з зображенням кабана та людини на повен зріст, печатка у вигляді скарабея з блакитного каменю, з зображенням химери на внутрішній стороні.

В ногах жінки лежали амфора, бронзовий лутерій з бронзовою ойнахоєю, кришка лекани, а за її головою — кам'яна плітка з шматочками мінеральної фарби на ній. В центрі могили були залишки дерев'яного табурету та розчавлений алабастр в повстяному мішечку біля нього (Отрощенко, Рассемакин 1985, с. 240—246; 1986, с. 285—286). Зауважимо, що табурет з бронзовими закінченнями у вигляді ратиць був в кургані 1884 р., а також сліди табурету фіксували і в першій могилі Солохи (Болтрик, Фіалко 2019, с. 570—575). Наявність в елітних могилах кочовиків стільців та табуретів, що виконували і церемоніальну функцію, слугує додатковою ознакою високого соціального статусу померлого.

Заключний невеликий внесок в мозаїку лівобережного крила Золотого поясу Скіфії ми зробили разом з шановним ювіляром в 1997 р. Тоді під час весняної розвідки грузькими польовими дорогами, крізь прозорі без листя лісосмути ми вгледіли на обрії Лемешеву Могили. Відчайдушна наполегливість Віталія Васильовича та майстерність водія Анатолія Йосиповича Надашківського допомогли нам здолати бездоріжжя геть безлюдного степу та дістатися курганів. Справа в тому, що після часткових розкопок М. І. Веселовського місце розташування цих двох важливих курганів загубили на вісім десятиріч. Оскільки вони були позначені як кургани Великої Знам'янки, то і шукали їх на землях Запорізької області, а ті «ховались» на ланах сусідньої Херсонщини.

Завершуючи, слід згадати приятну особливість вдачі Віталія Васильовича прихилати до експедиції гарних людей. Так, з семидесятих років почав співпрацювати з експедицією «вільний» та першокласний археологічний розвідник Олександр Всеволодович Бодяньський (1916—1992). Ще молодим він товаришував з Д. І. Яворницьким, працював з багатьма українськими археологами повоєнного покоління.

Всеволодович сів навколо доброти і якийсь невловимий потяг що-небудь відкривати, мандрувати, шурфувати. Олександр Всеволодович в 1976 р. показав співробітникам експедиції берег під Мамай Горою, де вже тоді хвилі Каховського моря перекачували бронзові вістря стріл у смузі прибою. Згодом до складу експедиції влився Леонід Васильович Череватенко (1938—2014), теж «вільний» в силу незгоди з владою поет, мистецтвознавець, кінокритик та сценарист. У молоді роки він працював шахтарем, то ми мали від нього істотну допомогу під землею та довгі цікаві розмови після роботи в таборі. Вже на піку чималої популярності Леонід Васильович продовжував спілкування з археологами, що виливалося в цікаві репортажі з розкопів в періодичній пресі. З першого року керівництва Віталієм Васильовичем експедицією склалися дружні стосунки з молодим тоді журналістом з Запоріжжя — Костянтином Івановичем Сушком. Піднімаючись кар'єрними сходами, Костянтин Іванович підтримував тісні стосунки з членами експедиції та на багато років став літописцем наших польових досягнень. Слід наголосити, що сам начальник не оминав можливості висвітити діяльність експедиції в обласній та республіканській пресі і це

Запорізька експедиція, Довга Могила, с. Меничури. Зліва направо: В. Томашевський, М. Томашевська, Л. Череватенко, В. Отрощенко, С. Шелапов, Л. Жигуліна, О. Бодяньський, С. Шевчук, 1976 р.

Славетне с. Бабине (місце епонімної пам'ятки), гостювання у К. Сушко. Зліва направо: Л. Залізник, Г. Залізник, Ю. Болтрик, К. Сушко, В. Отрощенко, О. Фіалко, 2020 р.

виходило в нього досить вдало. Популярність Запорізької експедиції сприяла тому, що вона перетворилась на кузню археологічних кадрів для музеїв м. Запоріжжя і не лише для нього. Внесок ювіляра і в Запорізький краєзнавчий музей і особливо в Музей історичних коштовностей України вагомий і різноманітний, але це лише одна яскрава сторінка його наукової біографії. Науковий керівник першої дисертації Віталія Васильовича професор О. І. Тер-

ножкін в своїх пошуках пішов від скіфських часів в киммерійську темряву. Учня же археологічна доля повела від глибин доби бронзи до початку доби раннього заліза, крізь класичну Скіфію і до проблем медієвістики. В цьому широкому спектрі проблем Віталій Васильович постає переконливим авторитетним фахівцем. Його наукова нива широка і тим приманлива, то ж зичимо ювіляру натхнення та енергії для нових здобутків.

ЛІТЕРАТУРА

- Андрух, С. И., Тощев, Г. Н., Шахров, Г. И. 1995. *Великознаменские курганы (№ 14—15)*. Запорожье.
- Болтрик, Ю. В. 1998. Вепрь — один из символов скифского Ареса. В: *Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь. Международная конференция памяти М. И. Артамонова. Тезисы докладов*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 80-82.
- Болтрик, Ю. В., Окатенко, В. М., Тощев, Г. М. 2018. Терени центру Скіфії (від Солохи до Чортомлика). *Археологія і давня історія України*, 1 (26), с. 147-168.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2019. Елементи інтер'єру з поховальних споруд Скіфії. В: Szymut, M., Ignaczak, M., Makarowicz, P. (eds.). *Vir bimariss. From Kujawy Cardle to Black Sea Steppes. Studies on the Prehistory of the Baltic-Pontic Between-the-seas In Recognition of Professor Aleksander Kosko*. Poznan, с. 557-584.
- Болтрик, Ю. В., Шелехань, О. В. 2020. Скіфські кургани між Чмиревою та Гаймановою Могилами на північ від Великої Білозерки. *Археологія і давня історія України*, 1 (34), с. 80-113.
- Ковалев, Н. В., Полин, С. В. 1991. Скифские курганы у с. Корнеевка Запорожской области. В: Болтрик, Ю. В., Бунятыч, К. П. (ред.). *Курганы степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 33-53.
- Отрощенко, В. В. 1975. Новый курганный могильник белозерского времени. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, с. 193-206.
- Отрощенко, В. В. 1977. Охота скифской амазонки. *Курьер ЮНЕСКО*, 1, с. 21-22.
- Отрощенко, В. В. 1980. Исследования в Каменко-Днепровском районе Запорожской области. *Археологические открытия 1979 года*, с. 317-319.
- Отрощенко, В. В., Болтрик, Ю. В. 1982. Культурно-хронологическое и территориальное распределение могильников Днепро-Молочанской степной области. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*. Киев: Наукова думка, с. 38-46.
- Отрощенко, В. В. 1984. Парадный меч из кургана у с. Великая Белозерка. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Вооружение скифов и сарматов*. Киев: Наукова думка, с. 121-126.
- Отрощенко, В. В. 2018. Проблеми датування та інтерпретації кипчацького комплексу Чингульської Могили. *Археологія*, 1, с. 119-132.
- Отрощенко, В., Рассамакін, Ю. 1985. До таємниць Геродотової Скіфії. *Наука і культура*, 19, с. 240-246.
- Отрощенко, В. В., Рассамакін, Ю. Я. 1986. Раскопки скифского кургана у с. Великая Знаменка. *Археологические открытия 1984 года*, с. 285-286.
- Плешивенко, А. Г. 1991. Скифский курган у Белозерского лимана. В: Болтрик, Ю. В., Бунятыч, Е. П. (ред.). *Курганы степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 53-72.
- Русяева, М. В. 1994. Золоті прикраси у вигляді голови Гери. *Археологія*, 1, с. 104-109.
- Фіалко, Е. Е. 1995. Фракийская узда из кургана Огуз. *Российская археология*, 1, с. 133-147.

БОЛТРИК Юрій Вікторович, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

BOLTRYK Yurii V., candidate of Historical Sciences, Head of the Department, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-7816-4502, e-mail: boltryk@ukr.net.